

կին, Թիֆլիսի նահանգապետի պաշտօնակատարը, փոխարքայի դիւանատան ծառայողներ, Թիֆլիսի քաղաքագլուխը, քաղաքային վարչութեան անդամներ, ազնուականների պարագլուխը, արհեստաւորների գլխաւորը և այլն:— Քաղաքագլուխը կոմս փոխարքային մատուցանելով աղուհաց փայտէ ափսէով, ողջունեց նորա գալուստը մի ընդարձակ ճառով քաղաքի կողմից, իսկ Թիֆլիսի ամեն ազգի տիկիներ մատուցին փոխարքայի ամուսնուն ծաղիկփնջեր:

Կայարարնից փոխարքան իւր շքախմբով և բոլոր հետևորդներով, ձի հեծած ուղևորուեց դէպի ոռուաց Սիօն մայր եկեղեցին: Բոլոր փողոցները, ուր որ անցնում էր հանդէսը՝ զարդարուած էին դրօշակներով, կանաչով և գորգերով: Սիօն եկեղեցում փոխարքային դիմաւորեց ս. էքսարխը յունադաւան հոգևորականութեան հետ. այնտեղից նա ուղղուեցաւ դէպի Վանքի աւագ եկեղեցին, ուր ընդունեց նորան առաջնորդ Սաթուհեան սրբազանը հոգևորական դասի հետ մի ճառով, որ թարգմանում էր ռուսերէն Տ. Բենիկ վարդապետը: Այդտեղ ներկայացաւ փոխարքային մայր եկեղեցու ժրջան երեցփոխան պ. Արշակ Բաբեանը և մի քանի ծանօթութիւններ տուաւ կոմսին և կոմսուհուն տաճարի կառուցման ժամանակի մասին:

Այդտեղից փոխարքան այցելեց մահմեդականների կրկին մզկիթները, ուր ընդունուեց նոցա հոգևորականութեան կողմից պատշաճաւոր կերպով:

Այնուհետև փոխարքան զնաց պալատ, ուր նորին պայծառափայլութեան ներկայացան բարձրաստիճան անձեր, քաղաքների, ընկերութիւնների, բանկային և այլ հաստատութիւնների ներկայացուցիչներ, հիւպատոսներ, լրագիրներ խմբագիրներն և այլն:

Հետեւեալ օրը, մայիսի 6-ին, փոխարքային ներկայացաւ Ազգիս Վեհ. Կաթողիկոսի ուղարկած պատգամաւորութիւնը՝ սրբ. Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեան երկու վարդապետներով, որ մատոյց նորան Նորին Ս. Օծութեան ողջոյնը, առ որ փոխարքան յայտնելով իւր շնորհակալութիւնը՝ աւելացրեց թէ ինքը մօտ ժամանակում կայցելէ Վեհ. Հայրապետին Ս. Էջմիածնում:

Այն խառնաշփոթ կացութիւնը, որի մէջ ներկայումս գտնուում է Ռուսիան, տարօրինակ երևոյթների վկայ է դարձնում մեզ: Երկրի քաղաքական և ընկերական կեանքի հանգամանք

ներն այնպէս են բարդուել, որ այսօր սկսել է բնական և հասկանալի թուալ այն, ինչ-որ դեռ երէկ թուում էր երևակայութիւն, ցնորք և դաւաճանութիւն:

Ով կարող էր մտածել դեռ մի տարի առաջ, որ Ռուսիայի ներքին քաղաքականութիւնն այսօր պիտի կծու քննադատութեան ենթարկուի նոյն իսկ այնպիսի անհատների և հաստատութիւնների կողմից, որոնք իրանց ամբողջ կեանքի ընթացքում և իրանց հոգու կարծեցեալ անկեղծութեամբ եղել են նոյն այդ քաղաքականութեան եռանդուն ջատագովները: Պարզ է, որ արուեստական ուժով բռնուած թանձր վարագոյրը ճապոնացիների զօրեղ ձեռքով հեռացուել է հսկայական մարմնի վրայից, և այսօր տեսնում են այդ մարմնի սոսկալի նեխուածութիւնը նաև նրանք, որոնք մինչև այժմ կոյր էին կամ ձեռնտու էին համարում իրանց անձնական շահերի համար կոյր ձևանալ:

Հասարակական բողոքող և հարուածող մտքի վիթխարի հեղեղը կլանել է ամենքին և քշում, տանում է իւր հետ մարդկանց դէպի մի տակաւին անորոշ բայց համեմատաբար լուսաւոր վայր, ուր նրանք պիտի վայելեն բնութիւնից իրանց սահմանուած իրաւունքներն ու բարիքները: Եւ այդ հեղեղին այսօր ակամայ անձնատուր են լինում մէկը միւսի ետեից նոյն իսկ նրանք, որոնք եղել են միշտ նրա դէմ պատուարներ:

Այո, Ռուսիայի հարիւրաւոր տարիների անշարժ կեանքի այժմեան փոթորիկը և՛ ուրախալի է և՛ սոսկալի: Երբ մարդ փոքր ինչ ուշադիր հետևում է ռուս մտքի այժմեան արտայայտութեանը, անկարող է զսպել իւր զարմացումը: Լսում ես ազատամիտ դատողութիւններ՝ այնպիսի բերաններից, որոնք մինչև այժմ յետադիմութեան, խաւարի և անշարժութեան փաստաբաններ են եղել:

Ռուս մտքի արտայայտիչ տարրերը—գրականութիւնը պարբերական մամուլը և հասարակական հաստատութիւնները երբէք չեն փայլել իրանց քաղաքացիական համարձակութեամբ: Երկաթէ ձեռներով ճնշուած՝ նրանք միշտ եղել են խեղճ և ողորմելի, կարող ենք ասել, առանց որևէ բացառութեան: Մամուլի նոյն իսկ անկաշառ համարուած օրգանները դեռ անցեալ տարի ցոյց էին տալիս մտավախութեան այնպիսի եղիլի օրինակներ, որոնցից զգայուն մարդու սիրան էր պղտորւում: Եւ երբ մեզ ասում էին, թէ այս ինչ լրագիրը կամ ամսագիրը համարձակ է և անկեղծ, մեզ թւում էր, թէ դա մի կծու հեղձութիւն է ռուս մամուլի վերաբերմամբ: Բիւրօկրատիայի ճշնշող ձեռքը բոլորի կոկորդը սեղմել էր: Բաւական է ասել, որ

«Русскія Вѣд.» նման պարզ, ակադէմիական մի օրգան համարուում էր ազատամիտ իւր մաղձ շարժող օլիմպիական սառնութեամբ: Բաւական է ասել, որ ոռւս հասարակութեան լուսամիտ համարուած դասի համար երկնային մանանա էր մի որևէ ազատամիտ կոչուած լրագրում կարգալ որևէ մութ ակնարկ երկրի ներքին կամ արտաքին քաղաքականութեան այս կամ այն սխալի մասին: Ակնարկը ձեռք է ձեռք էր անցնում, և նրա հեղինակը կամ հրատարակող օրգանը քիչ էր մնում հերոս հռչակուէր:

Նոյն եղկելի վիճակի մէջ էր—և այժմ իսկ է—ոռւս գեղեցիկ գրականութիւնը—վիպասանութիւնը, դրաման և այլն: Մի Գօրկիյ, որ յաջողել է իւր այս կամ այն պիեսի կամ վէպիկի մէջ մի սուր դարձուած գործածել, համարուում է նոր խօսքի մարգարէ: Մի Չեխով, որ ամբողջ կեանքում միայն նզովպոսի առակներով է արտայայտել ոռւս ողորմելի մտքի տուայտանքները, քիչ է մնացել ոռւս Շիլլէր հռչակուի:

Այսքան ողորմելի և խղճալի էին դեռ մինչև վերջին ամիսները ոռւս գրականութիւնը և ոռւս մամուլը իւր մտավախութեամբ:

Այսօր նկատուում է հակառակը: Այսօր համարձակութիւն են ստացել պարզ և դրական ոճով խօսելու ոչ միայն նրանք, որոնք վաղուց կարօտ էին զգում այդպէս խօսելու, այլև նրանք, որոնք պէմ էին ամեն մի ազատ խօսքի:

Ահա տասնեակ տարիներ է մտքի ամեն մի թռիչք սպանող սառն Պետերբուրգում հրատարակուում է «СВѢТЪ» (Լոյս) անունով մի թերթիկ, որ, չընայելով իւր անուանը, եղել է ամենախաւար գաղափարների բարոյիչ: Նրա խմբագիրն է ոմն Վ. Վ. Կօմարով: Այդ միևնոյն մարդը հրատարակում է և մի ամսագիր «Русскіѣ Вѣстникъ» անունով, որ նոյնպիսի լուսաւոր է, որչափ և յիշեալ «Լոյս» լրագիրը: Տարիներ անընդհատ այդ տխրահռչակ հերոսը հալածել է բոլորը, ինչ-որ եղել է բարի, լուսաւոր, յառաջագէտ: Նա հալածել է հայերին, լեհացիներին, ֆինլանդացիներին, հրէաներին, համարել է բոլորին նենգամիտ, խարդախ, դաւաճան: Նա հալածել է և՛ իւր ազգի ազնիւ զաւակներին: Նւ միայն մի սրբութիւն է ունեցել—բիւրօկրատիան և նրա միջնադարեան քաղաքականութիւնը:

Այժմ այդ մարդն էլ է փոխել լեզուն և սկսել է խօսել իւր համար անսովոր ոճով: Յարձակուելով ոռւս բիւրօկրատիայի վրայ, Կօմարովն իւր ամսագրի վերջին համարում «Нов.

Время» լրագրի խաւարամու աշխատակիցներէց մէկի—Նիկօլայ Էնգելյհարդի բերանով դատապարտում է կծու լեզուով կառավարութեան «յամառ սխալները», «կոյր նիւթամոլութիւնը» և «իսկական սլաւօնական անհեռատեսութիւնը»։ «Ռուս կառավարութիւնը, ասում է ամսագիրը, չի հոգացել իւր կողմը դրաւել հասարակական կարծիքը, նա միայն և միմիայն յենուել է մի կողմից ֆիզիքական ոյժի, միւս կողմից ոռու հասարակ ժողովրդի տարեբային հաւատարմութեան կամ աւանդական իշխանութեանը հպատակուելու կոյր սովորութեան վրայ։ Նա հրել է իրանից երկրի բոլոր ազատ մտածող մարդկանց, արգելել է նրանց հրատարակութիւնները, գոռոզութեամբ իւր բոլոր արարքներով յայտնել է, թէ պետական կեանքի և գործունէութեան համար բնաւ հարկաւոր չէ ազգային հանճարի ազատ միտքը, այլ բաւական է միայն... Կանցելարիան»։

«Այժմեան մեր խայտառակութիւնը, շարունակում է ամսագիրը, մեր սարսափը, մեր զօրքերի պարտութիւնը, հազարաւոր ոռու մարդկանց դեղներես եապօնացիների ձեռքը գերի ընկնելը, որ յիշեցնում է մօնղօլական լծի մոռացուած դարերը, իսկ երկրի ներսում իշխանութեան կատարեալ ապիկարութիւնը և ոչնչութիւնը, հպատակ ազգերի միութեան յաղթանակը անզօր և անկիրթ ոռու ժողովրդի վրայ—այս բոլորը պատրաստուել է այն հանգամանքով, որ ամբողջ մի դար Ռուսիայում հալածուել է տաղանդը, միտքը, խօսքը»։

Մայրայեղ միջոցների կողմնակիցները ճնշումներ են պահանջում։ Նրանք աղաղակում են. «Մի թոյլ տուէք, զսպեցէք, պահակներ դրէք, կողպեցէք բոլոր դռները»։ «Բայց ի՞նչպէս պահել այն, ասում է ամսագիրը, ինչ-որ ներս է գալիս ոչ միայն բոլոր դռներով, այլ և, կարելի է ասել, հասարակութեան ու ժողովրդի կաշուի բոլոր ծակերով»։

Ի՞նչպէս դարմանել ցաւը։ Ահա խնդիր։ Կօմարովի ամսագիրը, առանց խնդիրը լուծելու, առաջ է բերում հետեւեալ կարծիքը.—

«Այն ուղղումները, կարկատանները և բարեփոխումները, որոնք առաջ կարող էին հիացման արժանանալ, այժմ միայն գրգռում են մարդկանց։ Ոոստումները հաւատի չեն արժանանում։ Մաքրուած ռեֆորմների ծրագիրները հանդիպում են ծաղրի։ Ստեղծուած է մի տրամադրութիւն, որ այժմ մեզանում արտայայտուած է գէպի բիւրօկրատիան, այն է, թէ հարկաւոր չէք մեզ դուք, ոչ բարիներդ, ոչ չարերդ, ոչ իմաստուններդ, ոչ տկարամիտներդ, ոչ լաւերդ, ոչ վատերդ, ոչ վերանորոգիչներդ

և ոչ պահպանողականներդ: Հարկաւոր չէք դուք — թէկուզ լինիք ոսկեայ և աղամանդեայ: Հեռացէք, տեղ աղատեցէք... Հարկաւոր է տասնեակ տարիներ գրգռել, որպէս զի այսպիսի գրգռման հասցնել:

«Մենք չենք ասիլ, կցում է այս խօսքերին Կոմարովի ասածները, թէ որտեղից ենք վերցրել ուսւս բիւրօկրատիայի այս բնորոշումը: Այստեղ գոյները թանձրացրած են, հարկաւ, բայց նոյն իսկ պաշտօնեաները խոստովանում են, որ ճշմարտութիւն կայ այս կարծիքի մէջ»:

Այսպէս են խօսում այսօր այն մարդիկ, որոնք տասնեակ տարիներ շարունակ ծունկ են չոքել և խունկ ծխել բիւրօկրատիայի առջև:

Սակայն ինքը բիւրօկրատիան իսկ զգում է թարմ օդի պահանջ:

Ապացոյց այն գրութիւնը, որ այսօր պատում է Պետերբուրգի պետական հիմնարկութիւններում ծառայողների մէջ և ստորագրում: Այս գրութեամբ ուսւս պաշտօնեաները տէրութիւնից պահանջում են վերանորոգութիւնների շուտափոյթ իրագործում: Նրանք խոստովանում են, որ այլ ևս անգոր են սեպական ուժերով վարել պետական հսկայական մեքենան: Եւ ինքն իւր բերանով դատապարտելով իրան, ուսւս բիւրօկրատիան պահանջում է ժողովրդի ներկայացուցիչների միջամտութիւնը պետական գործերում:

Այսքան փոխուել է ամեն ինչ Ռուսիայում... առ այժմ... միայն խօսքով:

Այն ինչ, խօսքը անհրաժեշտ է համարում գործի փոխել որքան կարելի է շուտ: Այս է պահանջում ոչ միայն երկրի, այլ նոյն իսկ բիւրօկրատիայի շահը: Եւրոպական մամուլը, որ վերջերս իւր գլխաւոր ուշադրութիւնը Ռուսիայի ներքին դրութեանն է նուիրել, այս մասին նախազգուշացնում է անընդհատ: Եթէ այսօրուայ տարրական ճշմարտութիւնները զգալու համար հարկաւոր էին ուսւս զօրքերի աւելի քան մի տարուայ սոսկալի պարտութիւնները և անթիւ կորուստները, պետութեան երեք միլիարդ ծախքը, եթէ թեթեւ վերանորոգութիւնների պահանջը բիւրօկրատիային ըմբռնել տալու համար բաւական չեղան տարիների խուլ բողոքը խեղճ, ողորմելի, քաղցած ու մեքէ ուսւս ժողովրդի, այլև պահանջուեց արիւնհեղութիւն, միթէ չը պիտի երկնչիլ ապագայի բարդութիւններից: Մտքի մեծ ոյժ հարկաւոր չէ հասկանալու համար, որ այն, ինչ-որ

այսօր չի գոհացնում հասարակութեանը, կարող էր հրճուանք պատճառել նրան մի քանի տարի առաջ: Համեմատեցէք մտքով փետրուարի 16-ի մանիֆեստի և 12-ի ռեսկրիպտի թողած տը-պաւորութիւնը այն տպաւորութեան հետ, որ կարող էր համա-նման մի ազդարարութիւն գործել հասարակութեան վրայ թէ կուզ մինչև ոռու-ճապոնական պատերազմը, և դուք կը պատ-կերացնէք ժամանակի նշանակութիւնը: Անհրաժեշտ էր ժամա-նակի ոգին ըմբռնել և մասնաւոր ուժօրմնեւրի ծրագիրն աւելի վաղ հրատարակել: Քանի որ ժամանակը արհամարհուեց բիւ-րօկրատիայից, հասկանալի է, որ պահանջները կարող են ա-ռաւել խիստ ձև ստանալ:

Հասարակութեան միտքն այժմ Ռուսիայում առաջադիմում է զարմանալի արագութեամբ: Պատնէշը խորտակուել է և լոյսը ոռու ինտելլիգենցիայի փոքրիկ սենեակից սկսել է տարածուել ժողովրդի լայնածաւալ շրջաններում: Այն, ինչ-որ մի փոքրիկ դասի գիտակցութեան մէջ էր, այսօր դարձել է ամբողջի սեպ-հականութիւն: Եթէ ոռու ինտելլիգենցիայի ամենախաւարածիտ բաժինն իսկ, ի դէմս Սուվորինների և Կոմարոմների, անցել է ա-զատամիտների բանակը և այսօր խօսում է շուտափոյթ վերա-նորոգութիւնների մասին, կարելի է, արդեօք, երաշխաւորել, որ աւելի առաջ գնացածները չեն արագացնիլ իրանց քայլերը դէպի հեռու, թէկուզ տարիների ընթացքում խաւարը պաշտած-ների ընկերութիւնից փախչելու համար: Էվօլուցիայի օրէնքնե-րը անխուսափելի են, նաև անյաղթելի: Նա, որ միշտ ինձնից յետ է մնացել և այսօր ճգնում է ինձ մօտենալ, մի-դօրեղ խը-թան է ինձ համար՝ աւելի առաջ շարժուելու և միշտ իրան յետ թողնելու:

Մտքերի այսպիսի արագ առաջընթացման միջոցին պե-տութեան ամենամեծ հմտութիւնը կըլինի միջին ուղին ընտ-րելը: Եւ այս միջին ուղին է ներկայումս՝ ոռու ազատամիտ կու-սակցութեան բռնածը: Տալով գոհացում այդ կուսակցութեան պահանջներին, կառավարութիւնը ձեռք կըբերի նրա անկեղծ բարեկամութիւնը և, յետուելով նրա աջակցութեան վրայ, կա-պահովի իւր գոյութիւնը: Նա կըխուսափի ոչ ցանկալի բարդու-թիւններից, որոնց կարող են առաջացնել ոռու ինտելլիգեն-ցիայի աւելի արմատական մասը և ոռու ժողովրդի աւելի ան-հանգիստ տարրերը: Մի ուրիշ ապաւէն կարող են լինել վերա-նորոգուած պետութեան համար հպատակ ազգերը: Ով ուշադիր հետեւել է այդ ազգերի մինչև այսօր արտայայտած պահանջնե-րին, կարող է երաշխաւորել նրանց անկեղծ բարեկամութիւնը

Հափաւորութեան հետ: Կառավարութիւնը առիթ չունի այս կողմից երկմտելու: Բոլոր ազգերի կարիքները ծրագրները իրանց ընդհանուր ոգով համապատասխանում են ոռւս ազատամիտ կուսակցութեան Հափաւոր պահանջներին: Ոչ մի ազգ ծայրայեղութիւնների չի դիմում իւր պահանջների մէջ և բոլորի ձեռք-տունների մէջ կարմիր թելով-անցնում է հաւատարմութեան զգացումը: Այս հանգամանքը նշանաւոր պիտի համարել ոռւս դրօշակի ապահով ծածանման համար Լեհաստանում, ինչպէս և Ֆինլանդիայում, Կովկասի լեռներում, ինչպէս և Միջին Ասիայի անապատներում: Ռուս հասարակութիւնը պարտաւոր է գնահատել իւր օտարազգի և օտարադաւան եղբայրակիցների այս զգաստութիւնը և համակուել եղբայրական անկեղծ զգացումով: Այս մի գեղեցիկ ապացոյց է, որ Հարաջար սխալուած են եղել այն ոռւս շօվինիստները, որոնք տարիներ շարունակ հալածել են իրանց օտարազգի հայրենակիցներին, մի զարմանալի տրամար յամառութեամբ նրանց Ռուսիայի թշնամի համարելով: Ո՛չ, լեհացին և հայր, Ֆինլանդացին և վրացին նախ և առաջ իրանց համարում են ընդհանուր մի պետութեան հպատակ, ապա առանձին ազգութիւնների զաւակ: Տուէք իւրաքանչիւրին ազատ իրաւունք իւր կրօնը դաւանելու, իւր լեզուն սովորելու, իւր պատմութիւնը սիրելու, իւր գրականութիւնը մշակելու, իւր որդկերանց կրթելու, իւր հողը հերկելու, մի անշատէք նրան ընդհանուր հայրենիքից բացառիկ օրէնքներով և կրտսնէք, որ նա եթէ ոչ աւելի գէթ ոչ պակաս օգտակար քաղաքացի է Ռուսիայի համար: Եթէ ուզում էք սիրելի լինել, սիրեցէք և մեզ, հակառակ դէպքում՝ սերմանած Հարութիւնը որքան մեզ, նոյնքան և, գուցէ աւելի, սերմանողի համար է մնասակար: Մենք չենք ուզում անշատուած լինել մի հզօր պետութիւնից և զրկուել նրա հովանաւորութիւնից. մի՛ հրէք մեզ և մի զրկուէք մեր օգնութիւնից, առանց որի դուք կարող էք... տկարանալ:

Բուն ոռւս ինտելլիգենցիայի ազնիւ մասի պահանջները չեն արհամարհում միւս ազգութիւնների բարոյական շահերը: Նոյն բարեկամական ոգով են կազմուած, ինչպէս ասացինք, եւ բոլոր օտար ազգութիւնների ծրագրները: Եւ այդ բոլոր Եպետիցիաները, ի մի առնուելով, ցոյց կըտան կառավարութեանը միջին ուղին, որի վրայ պէտք է դնուի պետութեան ապագայ ուժի մը: Փոխադարձ զիջումներ և կօմպրօմիսներ անշուտ կը լինին, ի նկատի ունենալով, որ յամառութիւնը երբէք բարի հեռեանքներ չի կարող ունենալ: Ամենից առաջ պետու-

Թեան ապագայ ապահովութեան համար անհրաժեշտ է մի օղակով կապել իւր հետ բոլոր հպատակներին առանց կրօնների և աղքերի խտրութեան:

Կովկասը անհամբեր սպասում է իւր փոխարքային: Արդարացի յոյսեր են տածւում, որ կոմս Վարանցով-Դաշկովի գալստեամբ երկիրը կըխաղաղուի և մըրկուած կեանքը կը մտնի իւր նօրմալ ընթացքի մէջ:

Ազգաբնակութիւնը յոգնել և ուժասպառ է եղել անսովոր խառնակութիւններից: Ամեն ինչ դուրս է եկել իւր սովորական շրջանակից: Չկայ ոչ կեանքի և ոչ գոյքի ապահովութիւն: Հինը չի գոհացնում, նորը դեռ չի ծնուել, և այս անցողիկ դժբութեան մէջ մարդիկ չեն կարող երաշխաւորել իրանց վաղուայ ապահովութիւնը: Սկսած Կասպից ծովից մինչև Սև ծովի ափերը երկիրը փոթորկի մէջ է: Ուր նայում ես, միայն տխուր և սոսկալի պատկերներ ես տեսնում:

Բազուն դեռ մինչև այժմ չի ընդունել իւր սովորական կերպարանքը: Դեռ այնտեղ տիրում է հայերի ու թուրքերի մէջ փոխադարձ կասկած, անհաւատարմութիւն և երկիւղ: Դեռ ամեն մի չնչին դէպք—մասնաւոր սպանութիւն, վէճ, վիրաւորանք—առաջացնում է աղմուկ և իրարանցում: Դեռ շատերը փախչողներից չեն վստահանում վերադառնալ իրանց տները և քիչ չէ այնպիսիների թիւը, որոնք պատրաստուած են առ միշտ հեռանալ մեր երկրի այդ ամենաարդիւնաւէտ վայրից:

Սենատօր Կուզմինսկու մասնաժողովի գործունէութիւնը տակաւին իւր սկզբնական վիճակի մէջ է: Երբ պիտի վերջանայ այդ քննութիւնը, երբ պիտի հրատարակուին նրա հետեանքները—դեռ յայտնի չէ: Այս անորոշութիւնը լարուած և յուզուած դրութեան մէջ է պահում ոչ միայն բազուցիւններին, այլ և բոլոր հայերին:

Մենք սկզբում կարծում էինք, որ սենատօր Կուզմինսկին Պետերբուրգից ուղարկուած է միայն փետրուարի հայ-թրքական կոտորածների պատճառները պարզելու: Յայտնուեց, որ նրան յանձնուած է քննել ամբողջ Բազուի նահանգի կառավարչական նաև բաղաբային հիմնարկութիւնների գործունէութիւնը: Այս հանգամանքն ունի իւր լաւ և վատ կողմերը: Նա լաւ է այն տեսակէտից, որ մեզ համար կըպարզուին շատ մութ կէտեր նահանգի կեանքից և վատ այն տեսակէտից, որ փետրուարի արիւնհեղութեան պարզաբանութիւնը կը յետաձգուի:

Առ այժմ յայտնի է, որ սենատորը ուշ է դարձրել Բազուկի քաղաքային և նաւթային հողերի դրութեան վրայ: Պետերբուրգ հաղորդուած մասնաւոր տեղեկութիւններից երևում է, որ քննութիւնը երեւան է հանել մի շարք եղծումներ քաղաքային հողերի վերաբերմամբ: Օօ, այս կողմից պատկառելի քննիչը շատ մութ պատմութիւնների հետ կրճանօթանայ, եթէ ժամանակ ունենայ գէթ միայն քաղաքային խորհրդարանի քանոնադասնայ տխուր գործունէութիւնը քննելու: Ինչ վերաբերում է նաւթային հողերին, Կուզմինսկու մասնաժողովը ամեն օր ստանում է բողոքներ և դանդառներ, որոնք ցոյց են տալիս, որ այդ հողերից շատերը մեծ կապիտալիստների ձեռքն են անցել զանազան միջոցներով: Առանձնապէս դառնադին զանգատուում են փոքրիկ նաւթահողերի կապալառուները, որոնց դրութիւնը իրօք անտանելի է և որոնք կամայ-ակամայ հարկադրուած են եղել, անբարեխիղճ մրցման դօրութեամբ, թողնել իրանց հողերը կամ վաճառել խոշոր կապիտալիստ նաւթաարդիւնաբերներին:

Կոտորածների վերաբերմամբ տակաւին միայն այն է յայտնի, որ սենատորը առայժմ զբաղուած է սկզբնական քննութեամբ. նա ինքն անձամբ այցելում է տեղական հիմնարկութիւնները, խօսում է հայ և թուրք հոգևորականութեան հետ, հարց ու փորձ է անում շլաստուածներին: Դեռ յարգուած չէ տեղական հասարակութեան միջամտութիւնը, որով խնդրում է՝ առ ժամանակ պաշտօնից հեռացնել գործի մէջ շահագրգռուած ոստիկանական պաշտօնեաներին: Հասարակութիւնը երկիւղ է կրում, որ ոստիկանութիւնը իւր ազդեցութեամբ կարող է արգելք լինել մասնաւոր վկաների անկեղծութեանը և անաչառութեանը:

Անկասկած վերջ ի վերջոյ սենատոր Կուզմինսկին կը պարզի փետրուարի արիւնալի օրերի պատճառները: Ամեն ինչ կախուած է տեսակէտից և տրամադրութիւնից... Յանկանք որ տեսակէտն արդար լինի, երևան գան Բարթոլոմեան օրերի քստմնելի հերոսները և արժանանան իրանց պատժին:

Իսկ առ այժմ նրանք դեռ երկրի վրայ շրջում են անպատիժ, և երկիրը կարողանում է հանդուրժել նրանց ոտների ապականութեանը և օդը չի վարակւում նրանց գարշահոտութեամբ...

Անցեալ մեր տեսութենում խօսեցինք Գուրիայի խառնա-կութիւնների մասին: Գիւղերի յուզուած դրութիւնը շարունակ-

առավ և այժմ և ոչ միայն Գուրիայում, այլև ամենուրեք, գլխավորապես Բուլթայիի նահանգում և Սուխումի շրջանում։ Ահա Կովկասից Պետերբուրգ պաշտոնապես հաղորդուած մի տեղեկութիւն, որ բնորոշում է երկրի ամբողջ կացութիւնը։ Եղելութիւնը տեղի է ունեցել Թիֆլիսի գաւառում։ Ապրիլի 4-ին այդ գաւառի Թաթարասիի գիւղը գալիս են մի քանի աթիտատօրներ (քաղաքական քարոզիչներ) և մի տեղ ժողովում հինգ գիւղերի համայնքներին։ Այս մասին տեղեկութիւն ստանալով, գալիս են պրիստաւն և տեղական կոզակների սպան և գիւղացիներից պահանջում են, որ իրանց յանձնեն աթիտատօրներին։ Ամբոխը չի համաձայնում և ցիցերով յարձակում է կոզակների վրայ, երկու անգամ կրակելով սպային։ Այն ժամանակ կոզակները թրերով յարձակում են ամբոխի վրայ, երկուսին սպանում են և տասին վիրաւորում։ Ամբոխը ցրում է։ Նոյն օրը Թաթարասիի գիւղի բնակիչների մի մասը գիւղի հրապարակն է բերում քահանայ Թուրքաձէին, 75 ամեայ գաւառմեալ տիրացուին և հարուստ գիւղացի Գուգութաշվիլուն։ Բոլոր երեքին ստիպում են չոքել, վերցնում են մի սեղան, և աթիտատօրներից մէկը, բարձրանալով նրա վրայ, 700 հոգուց բաղկացած ամբոխին համոզում է՝ պատժել քահանային, տիրացուին և հարուստ գիւղացուն, որոնք համարձակուել են գնալ և դանդատուել գաւառապետին։ Ամբոխը, աթիտատօրների խորհրդով, վճռում է Գուգուտաշվիլուն ենթարկել 3000 ռ. տուգանքի, իսկ քահանայի միւրուքը սափրել։ Մի գիւղացի տիրացուի միւրուքից գլչում է մի կտոր։

Լսելով այս մասին, պրիստաւ Տէր-Գրիկուրովը պողեսառւ Լօբովի, 15 կոզակների և երկու ստրաժնիկների հետ գալիս է և, թողնելով կոզակներին 30 քայլ հեռւում, մօտենում է ամբոխին, որից անջատւում են քահանան, տիրացուն և Գուգութաշվիլին, դառնում է գիւղացիներին և օրէնքի անունով խնդրում է խելքի գալ, յանձնել իրան աթիտատօրներին և ցրուել։ Պրիստաւի խօսքերն ապարդիւն են անցնում։ Այն ժամանակ նա թոյլ է տալիս կոզակներին իրանց ուղածն անել։ Պողեսառւ Լօբովը, կոզակների հետ մօտենալով գիւղացիներին, նոյնպէս ուզում է խօսքով համոզել նրանց խելքի գալու, սակայն ամբոխը փայտեր է բարձրացնում նրա վրայ։ Մի գիւղացի ծանր հարուած է տալիս Լօբովի վզին։ Կոզակները անմիջապէս մտրակներով յարձակւում են ամբոխի վրայ, իսկ երբ ամբոխը պատասխանում է նրանց փայտերով, կոզակները հանում են պատեաններից իրանց թրերը։ Առաջին զոհը դառնում

է գիւղացի Չխուբրիա Կօրիալուլին: Այդ գիւղացին ունետր էր և գիւղացիներին հարստահարում էր, խորամանկութեամբ մի կողմից նրանց հետ գործելով գոյութիւն ունեցող ռեժիմի դէմ, միւս կողմից, ձեռնալով կառավարութեան հաւատարիմ: Ամբողջ երեք բողոքներ ցրւում է, թողնելով կռուի տեղում մի սպանութիւն և 11 վիրաւոր, որոնցից երկուսը մեռնում են: Վիրաւորներին օգնելու համար կանչւում է գիւղական բժիշկը: Գաւառապետի պահանջով գիւղացիները մատնում են անկարգութիւնների մեղաւորներին, ձերբակալելով նրանց իրանց միջից ընտրուած անձանց ձեռքով:

Ներկայումս կատարեալ խաղաղութիւնը վերականգնուած է, հաղորդում է պաշտօնական տեղեկութիւնը Ս. Պետերբուրգի հեռագրական գործակալութեան միջոցով: Գիւղական վարչութիւնները բացուած են: Տանուտէրներին, դատաւորներին և գրագիրներին հրամայուած է դառնալ իրանց պաշտօնավարութեանը: Գիւղացիները հպատակուել են բոլոր կարգադրութիւններին. նրանք ընկճուած են և անցքից խորը վշտացած, զղշում են և մեղքը գցում օթխատօրների վրայ, որոնց խոստանում են բոլոր համայնքների մէջ ձերբակալել և չը տալ նրանց ոչ ապաստարան, ոչ ուտելիք և ոչ առաջնորդներ:

Ահա թէ ինչեր են կատարւում Կովկասի գիւղերում ներկայումս: Հազիւ մի տեղ յաջողւում է հրդեհը հանգցնել, բռնկւում ուրիշ տեղ: Եւ տեղական իշխանութիւնները միանգամայն շփոթուած են: Ոչ պակաս յուզման մէջ է և քաղաքների ազգաբնակչութիւնը:

Հասկանալի է, որ այսպիսի խառն հանգամանքներում երկրի խաղաղութիւնը վերականգնելու մօտաւոր ոյժը համարւում է նոր փոխարքայի գալուտը: Պետերբուրգը շատ է հեռու մեզանից, և բարձրագոյն իշխանութիւնը ոչ ժամանակ և ոչ ոյժ ոյժ ունի Կովկասի մասին առանձին հոգալու: Մեր երկրի վիճակը կարելի է ասել լիովին յանձնուած է կոմս Վարանցով-Դաշկովի բարի հայեցողութեանը: Թէ ինչ ծրագրով է գալիս կոմսը, տակաւին այնքան էլ պարզ չէ: Սակայն հասարակութեանը հասած հատուկորո տեղեկութիւններից միայն այն եզրակացնել կարելի է, որ ինչ էլ որ լինի մեր փոխարքայի ծրագիրը, շատ բաներում է տարբերուելու նախկին կառավարչապետ Դօլիցկինի քաղաքականութիւնից: Արդէն կոմս Վարանցով-Դաշկովը մի քանի անգամ պարզ յայտնել է, որ երկրի

վիճակը բարեկարգելու համար դիմելու է հասարակութեան և մամուլի խորհրդներին ու աջակցութեանը: Ստոյգ լուրերը են են պտտում, որ մինչև կոմսի գալը Թիֆլիսում կազմուած կը լինին առանձին ընտրեալ յանձնաժողովներ բոլոր ազգութիւնների, դասակարգերի և հասարակական հաստատութիւնների ներկայացուցիչներից, որոնք բարձր իշխանութեան հետ կը ձեռնարկեն երկրի բարենորոգութիւնները: Այդ գործում մասնակցութիւն կունենայ նաև Հայոց Վեհափառ կաթողիկոսի ներկայացուցիչը: Մեզ մնում է միայն սպասել համբերութեամբ: Մենք համոզուած ենք, որ կոմս Վարանցով-Դաշկովը Կովկասի բոլոր ազգաբնակչութիւնների կողմից կը հանդիպի ամենամեծ կեղծ և ուրախ ընդունելութեան: Մենք շատ տառապանքներ ենք կրել, շատ ենք յոգնել և այժմ կարօտ ենք հանդարտ կենցաղավարութեան և խաղաղ առաջադիմութեան պայմանների: Եւ, այսուամենայնիւ, էլի կունենանք ոյժ ամեն ինչի հանդուրժելու յանուն լուսաւոր և երջանիկ ապագայի...

Ներքին գործերի մինիստր Բուլիգինի մասնաժողովը տակաւին շարունակում է մշակել ժողովրդական ներկայացուցիչների ապագայ համագումարի ծրագիրը: Մայրաքաղաքի լրագրների ասելով, մասնաժողովը իւր գործը կը վերջացնի շուտով և ոչ ուշ քան յունիս ամսին համագումարը կը հրաւիրուի: Թէ ովքեր կը մասնակցեն, այսինքն ժողովրդի ձր դասակարգերից որքան թուով ներկայացուցիչներ այդ ժողովում—դարձեալ յայտնի չէ: Արտասահմանի լրագիրները, որ սովորաբար ոռւս լրագիրներից աւելի են տեղեակ ոռւսաց ներքին գործերին իբր թէ ստոյգ աղբիւրներից հաղորդում են, որ ապագայ համագումարում յամենայն դէպս աջնականութիւնների և քաղաքային ինքնավարութիւնների ներկայացուցիչները կը մասնակցեն: Ապահովուած է նաև Ռուսիայի բոլոր տարբեր կրօնների ներկայացուցիչների մասնակցութիւնը, որոնց թիւը կը լինի ընդամենը հինգ՝ ոռւս, հայ, կաթօլիկ, հրէայ և մահմեդական հոգևորականութիւններից:

Մինչ այսմինչ այն՝ տէրութիւնը չի լուում: Այրիւ ամսուայ ընթացքում նա հրատարակեց քանի մի ներքին մասնաւոր վերանորոգութիւնների հրովարտական: Ամենից նշանաւորն է Զատկուայ տօների առիթով Կայսերական հրովարտակը հաւատի համբերողութեան մասին: Նա վե-

քին աստիճանի նշանաւոր է առանձնապէս մեզ, հայերիս համար: Այսուհետեւ իւր հաւատի համար այլ ևս չըպիտի հալածուի ոչ ոք: Ոյնչանում են այն բոլոր պատիժները, որ սահմանուած էին յիսուն-վաթսուն տարուայ ընթացքում կրօնափոխութեան մասին: Իւրաքանչիւր քաղաքացու իրաւունք է տրւում ազատօրէն դաւանել այն կրօնը, որը գերադասում է միւս կրօններից: Կրօնափոխութիւնը չի համարւում յանցանք: Երկու տարբեր բրիտոնական կրօններ դաւանող ամուսինների զաւակները կարող են կնքուել այն եկեղեցում, որի մասին համաձայնութիւն կըկայացնեն ծնողները: Խղճի ազատութիւնը յանցանք չի ճանաչուամ: Վերջապէս, զգացուեց, որ այլադաւանների վերաբերմամբ մինչև այժմ գործադրուած խիստ միջոցները, ի պաշտպանութիւն և բարգաւաճում ուսաց ուղղափառ եկեղեցու, ոչինչ օգուտ չը բերին այդ եկեղեցուն, այլ միայն օտարադաւանների մէջ յղացրին և զարգացրին խուլ ատելութիւն դէպի այն: Վերջապէս, զգացուեց, որ եկեղեցու բարգաւաճումը քաղաքական միտումների հետ կապ չունի, որ ուսա հոգևորականութիւնը միայն մի սուրբ պաշտօն ունի՝ պահպանել ուսադաւանների մէջ հաւատի զգացում և սէր դէպի իւր եկեղեցին և ոչ թէ մտնել ուրիշների փարախը և քրիստոնեայ իսկ եկեղեցիներից քրիստոնէութեան համար արբանեակներ որսալ: Պետութեան բարգաւաճումը կրօնների տարբերութեան հետ կապ չունի, հպատակութեան զգացումը նոյնպէս: Կարելի է լինել ուղղափառ քրիստոնեայ և ոչ ուղղամիտ հպատակ և, ընդհակառակը, հայադաւան, կաթօլիկ, բողոքական, հրէայ, մահմեդական, և հաւատարիմ հպատակ ու օգտակար քաղաքացի:

Քանի որ կայսերական այս նոր հրովարտակը կենսական ահագին նշանակութիւն ունի հայերի համար, ցանկալի է, որ Ս. Էջմիածինը առանձին խնամքով վերաբերուի դէպի այն: Անհրաժեշտ է հրովարտակը ոչ միայն թարգմանել, այլև պարզաբանել իւր բոլոր կէտերում և, առանձին գրքոյկով հրատարակելով, տարածել հայ ժողովրդի մէջ քաղաքներում, գիւղերում և ամենուրեք: Ցանկալի է նոյն իսկ, որ հրովարտակի ճշգրիտ իմաստը բացադրուի եկեղեցում բերանացի: Կրօնը հայ ազգի կեանքում տակաւին խոշոր դեր ունի: Ազգի գոյութիւնը նրա հետ է կապուած անխախտ: Եւ ամեն մի օրէնք նրա վերաբերմամբ վերաբերում է եւ այդ գոյութեանը:

Հիւրընկալ Պատերազմը տարբեր ընդունելութիւններէ է արժանացնում Կովկասից զնացող պատգամաւորներին: Մինչեւ այժմ մեր երկրից, չըհաշուելով մասնաւոր անձանց, Պատերազմը զնացել են երկու տեսակ պատգամաւորութիւններ՝ մէկը Թիֆլիս, Երևան և Բազու քաղաքներից, միւսը Անդրկովկասեան մահմեդական ազգաբնակչութեան կողմից:

Հետաքրքրական է այն ընդունելութիւնը, որին արժանացել է Թիֆլիս քաղաքի պատգամաւորութիւնը, որ բաղկացած էր 4 հոգուց—մի հայից, մի վրացուց, մի ռուսից և մի մահմեդականից: Հասնելով Պատերազմը, Թիֆլիսի պատգամաւորները տեղեկանում են, որ մայրաքաղաքի բարձրագոյն շրջանները շատ էլ բարեհաճ չեն վերաբերում դէպի Թիֆլիսից եկած պատգամաւորները, այն պատճառով, որ Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանը իբրեւ թէ իւրացրել է ամբողջ կովկասեան ազգաբնակչութեան ներկայացուցչութեան իրաւունքը: Պատգամաւորները ներկայանում են կովկասեան փոխարքայ կոմս Վարանցով-Դաշկովին, որ, սիրալիբ ընդունելութիւն ցոյց տալով հանդերձ, նոյն նկատողութիւնն է անում նրանց, նախազգուշացնելով, որ ինքը ընդունում է նրանց ոչ իբրեւ պատգամաւորութիւն, այլ իբրեւ Կովկասից եկած մասնաւոր անձանց: Պատգամաւորները աշխատում են հերքել թիւրիմացութիւնը:

Փոխարքան, լսելով նրանց բացադրութիւնը, սկսում է մանրամասն հարցնել Կովկասի մասին և, ի միջի այլոց, հարցնում է, թէ ինչ միջոցներով, նրանց կարծիքով, կարելի է երկրի ազգաբնակչութիւնը խաղաղացնել: Պատգամաւորները ցոյց են տալիս մի քանի տեղական բնաւորութիւն ունեցող միջոցներ: Սակայն, աւելացնում են, թէ այդ միջոցների իրագործումը հնարաւոր է միայն այն դէպքում, երբ երկրի հասարակական ոյժերը ընդարձակ մասնակցութիւն կունենան երկրին վերաբերեալ հարցերի լուծման մէջ: Գլխաւորն այն է, որ Կովկասը չը զրկուի այն բարենորոգումներից, որ նախատեսուած են դեկտեմբերի 12-ի մանիֆէստով և փետրուարի 18-ի ռեսկրիպտով:

Փոխարքան հարցրել է պատգամաւորներին, թէ ինչ հիման վրայ Թիֆլիս քաղաքը կարծում է, որ Կովկասը պիտի բացառութիւն կազմի և նրա ներկայացուցիչները չըպիտի մասնակցեն ապագայ համագումարում: Պատգամաւորները տուել են հետեւեալ պատասխանը. «Մեզ միշտ սոռացել են կամ աչքաթող արել և եթէ ռեֆորմներ տուել են, տուել են կրճատած,

ահա ինչու Թիֆլիսի քաղաքային խորհուրդը որոշել է աշխատել, որ իրան ևս թոյլ տրուի համագումարում մասնակցելու:

Այս առթիւ կովկասեան փոխարքան ասել է, թէ Կովկասն այժմ նախկին վայրենի երկիրը չէ, բոլորովին հասունացել է այն ռեֆորմներն ընդունելու համար, որոնք պիտի տրուին Ռուսիային, ուստի եւ հիմք չըկայ նրա ներկայացուցիչներին չը թոյլ տալ առանձին խորհրդակցութեան համար հրաւիրուող համագումարում մասնակցելու:

Այնուհետեւ փոխարքան խնդրել է պատգամաւորներին ազդել ազգաբնակութեան վրայ, կոչ անելով, որ նա հանդարտուի և խաղաղ կուտուրական աշխատանքի դիմի:

Այդ օրից մի շաբաթ անցած՝ պատգամաւորները ընդունուել են ներքին գործերի մինիստր Բուլիգինից: Պ. մինիստրի առաջին հարցն է եղել, թէ ինչ իրաւունքով են նրանք անմիջապէս եկել իւր հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու, քանի որ այս մասին կան առանձին կանոններ և թէ քաղաքային խորհրդարանները միայն տեղական նահանգապետների միջոցով կարող են իւր հետ յարաբերութիւն ունենալ: Հայ պատգամաւոր իշխ. Ալ. Արդութեան-Ներկայնաբաղուկը դրական ոճով պատասխանել է, թէ ներկայ պատգամաւորութիւնը ներկայանում է պ. Բուլիգինին ոչ իբրեւ ներքին գործոց մինիստրի, այլ իբրեւ առանձին խորհրդակցութեան նախագահի և թէ պատգամաւորութիւնը չէր կարող չը ներկայանալ, թէև պ. Բուլիգինը մինիստր է, որովհետեւ այդ մի պատահական բան է, որ նա, լինելով մինիստր, նշանակուել է բարձրագոյն հրամանով եւ խորհրդակցութեան նախագահ: Կարճ խօսակցութիւնից յետոյ, Թիֆլիսի պատգամաւորութիւնը խոստումն է ստանում, թէ Կովկասի ներկայացուցիչներն էլ պիտի մասնակցեն ապագայ համագումար ժողովում և հրաժեշտ է տալիս հիւրընկալ Պետերբուրգին:

Ապրիլի 26-ին Թիֆլիսի Արտիստական ընկերութեան դահլիճներից մէկում կայացաւ ծնողների ժողով, ուր քննուում էր ուսու դպրոցների ներկայ վիճակը: Ժողովում ներկայ էր 1000-ից ավելի մարդ երկու սեռից: Միջնակարգ դպրոցների մի քանի ուսու ուսուցիչներ նաև մի քանի կողմնակի հանդիսականներ հաղորդեցին մի շարք վերին աստիճանի հետաքրքրական տեղեկութիւններ, որոնք մեծ լոյս էին սփռում ուսաց ներկայ միջնակարգ դպրոցների արմատական թերութիւնների վրայ: Հանդիսականների առջև նկարագրւում էին միմեանցից

համոզիչ միմեանցից զօրեղ փաստեր, որոնք անհերքելի ապացուցանում էին, որ ոռւս միջնակարգ դպրոցները թէ՛ ամբողջ Ռուսիայում և թէ՛ մանաւանդ Կովկասում վերջին քսանուհինգ տարուայ ընթացքում ծառայել են ոչ թէ լուսաւորութիւն տարածելու սուրբ գործին, այլ կողմնակի, ուսման հետ ոչինչ առնչութիւն չունեցող, նպատակների կամ, պարզ ասած, մի սխալ քաղաքականութեան: Տարէց տարի աւելացել են ջանքերը և կարգադրութիւնները՝ ուսման տաճարը փոխել ոստիկանական հիմնարկութեան և մատաղ սերունդների մէջ սպանել գիտակցութիւնն ու ծարաւը դէպի լոյս ու գիտութիւն և դարձնել նրանց անզգայ մեքենաներ: Դպրոցը հետզհետէ ընկել է իւր նախկին բարձրութիւնից մինչև պօլիցիական բանտերի աստիճան և այսօր այն ներկայացնում է մի վերին աստիճանի այլանդակ հիմնարկութիւն, որ յարուցանում է ոչ միայն եւրոպացիների արհամարհանքը այլ և ամբողջ Ռուսիայի ինտելիգենցիայի ատելութիւնը առանց համոզմունքների, ազգերի և դաւանութիւնների խտրութեան:

Ժողովականները, լսելով այս բացադրութիւնները և առանց այն էլ վաղուց համոզուած լինելով, որ ներկայումս չը կայ Ռուսիայում դպրոց բառիս ոչ միայն լայն այլև փոքր ի շատէ համապատասխան իմաստով, միաձայն վճռեցին ստորագրել այն ընդարձակ բողոքագիրը, որ առաջարկուեց նրանց: Այդ բողոքագիրը, որ պիտի ուղարկուի Պետերբուրգի ազատամիտ լրագրներին նաև պիտի ներկայացուի մինիստրների կօմիտէին, դրական ոճով պահանջում է դպրոցական արմատական վերանորոգութիւն: Սակայն, քանի որ ապացուցուած է, որ դպրոցը չի կարող արմատապէս և ցանկալի ձևով վերանորոգուել հասարակական կեանքի ներկայ պայմաններում, անհրաժեշտ է փոխել Ռուսիայի ամբողջ ներքին քաղաքական-վարչական ռեժիմը: Այս հիման վրայ բողոքագիր ստորագրող ահագին բազմութիւնն իւր ձայնը միացնում է Պետերբուրգի, Մոսկուայի, Կիեւի, Ղազանի և այլ քաղաքների լուսամիտ դասակարգերի արդարացի բողոքագրերին, որոնք միաձայն պահանջում են հիմնական վերանորոգութիւն պետական կեանքի կազմակերպութեան մէջ: Բողոքագիրը ստորագրելուց յետոյ ժողովը դեռ շարունակուեց և տեւեց մինչև 2 օ. գիշերուայ: Ժողովը սկզբից մինչև վերջը կենդանի էր և գրաւիչ: Աւելորդ չենք համարում ասել, որ նոյն ժողովում առաջարկուեց և միաձայն ընդունուեց արտայայտել ատելութիւն և զգուանք «Москов. Вѣдомости» խաւարամիտ, «Нов Время» խայտառակ և ուրիշ մի քանի ոռւս լրագիրների,

որոնք ստորացրել են և ստորացնում են իրանց գոյութեամբ
նույն մամուլի բարոյական վարկը:

Դասներկու հայաբնակ վայրերից Թիֆլիս ուղարկուած ներկայացուցիչներն և Թիֆլիսի զանազան շրջաններից ընտրուած պատգամաւորները ապրիլ ամսի ընթացքում կազմեցին մի խնդրագիր ռուսահայերի կողմից, որ այս օրերս պիտի ուղարկուի Պետերբուրգ մինիստրների կօմիտէին և մի և նոյն ժամանակ ներկայացուի Կովկասի փոխարքայ կոմս Վարանցով—Դաշկովին: Առաջ ենք բերում այդ խնդրագիրը ամբողջովին:—

«Մենք, հայերս, մեր ընակավայրերում, քննելով Ռուսիոյ հայ ազգաբնակութեան կարիքները, Թիֆլիս ժողովուած մեր ներկայացուցիչների միջոցով մշակեցինք հետեւեալը.—

1. Գումարել համառուսական ներկայացուցչական ժողով ընդհանուր, ուղղակի, հաւասար և զաղտնի ձայնատուութեան հիման վրայ իրաւունք տալով հայ ազգին մասնակցել նրան ներքին նահանգների հետ հաւասար հիմունքներով:

2. Ներմուծել Անդր-Կովկասում տեղական ինքնավարութիւն, առանց դասակարգերի խտրութեան, լայն հիմունքներով, հաստատելով.—ա) ինքնավար մանր զեմստվային միութիւն. բ) գաւառական (առանց նահանգականի) ինքնավարութիւն (զեմստվո), քաղաքային հասարակաց վարչութիւնները նկատելով որպէս առանձին միութիւններ. գ) անդրկովկասեան մի ընդհանուր զեմստվային ժողով իրաւունքով օրէնսդրական նախաձեռնութիւն ունենալու և Անդրկովկասին վերաբերեալ օրինագծերը նախօրօք քննելու:

3. Խղճի աղատութիւն: Բոլոր դաւանական և կրօնական սահմանափակումների ջնջում: Ազատութիւն մայրենի լեզուով երգուելու բոլոր կառավարչական ու հասարակական հաստատութիւնների մէջ:

4. Ազատութիւն խօսքի, ժողովների, համախմբումների, գործադուլների (стачка) և միութիւնների: Յայտարարական կարգ՝ մարդասիրական, կոլտուրական, հրատարակչական և այլ կրթական հիմնարկութիւնների հաստատելու որպէս և պարբերական մամուլի օրգաններ հրատարակելու համար: Տեղական մամուլի բոլոր տեսակների ազատումը գրաքննութիւնից և պատասխանատուութիւնը միմիայն դատաստանի առջև:

5. Դասակարգային արտօնութիւնների վերացում: Կա-

մանց իրաւունքների հաւասարութիւն տղամարդկանց իրաւունքների հետ:

6. Անձնաւորութեան և կացարանի անձեռնմխելիութիւն: Անցագրային սխտեմի վերացումն կայսերութեան սահմաններում: Վարչական պատիժների ու տուգանքների ու խստացրուած հսկողութեան վերացում: 1898-ի կանոնադրութեամբ ոստիկանական պահնորդութեան (стража) բարձումն և հաստատումն զեմստվային պահնորդութեան՝ ենթարկելով այն զեմստվաներին, իսկ քաղաքային ոստիկանութիւնը՝ քաղաքներին:

7. Հեզուի ազատութիւն ժողովներում: Տեղական լեզուով գործավարութիւն շինական հաստատութիւնների մէջ, այլ և գլխաւորական հասարակութիւնների փոխադարձ յարմարութիւնների համար:

8. Ընդհանուր պարտադիր ձրի սկզբնական կրթութիւն, մասնաւոր ձեռներէցութեան համար լիակատար ազատութիւն յայտարարական կարգով դպրոցներ և ամեն տիպի ու կարգի կրթական հաստատութիւններ բանալու: Հասարակական ոյժերի մասնակցութիւն պետական միջնակարգ ու սկզբնական դպրոցների կառավարութեան մէջ: Համալսարանի բացում Թիֆլիսում երկու սեռի անձերի համար կովկասագիտութեան և տեղական լեզուների ամբիոններով, նաև բարձրագոյն մասնագիտական դպրոցների բացումն Անդկովկասում:

9. Եկամտի աճող (պրոգրեսիվ) հարկաւորութիւն, վերացնելով անուղղակի հարկերը առաջին անհրաժեշտութեան առարկաներից:

10. Բանուորական աշխատանքի պայմանների բարելաւումն օրէնսդրական կարգով, կանոնաւորելով աշխատանքի օրաժամը և վերացնելով բանուորական միութիւններ կազմելու սահմանափակումները:

11. Պարտաւորել ամբողջ համայնքներին՝ ետ գնել միւլքադարական և ժամանակաւորապէս պարտաւորական (временно обя́занные) գիւղացիների հողաբաժինները (наделъ) պետական գանձարանի օգնութեամբ, ներքին նահանգներին հետ հաւասար հիմունքներով: Աջակցութիւն գիւղական հասարակութիւններին՝ մասնաւոր կալուածատէրերից ետ գնել հողաբաժիններից դուրս գտնուող այն հողերը, որոնցից մշտապէս օգտուում են գիւղացիք, որի համար պարտաւորեցնել գիւղացիական բանկը փոխաւորութիւն անել: Վարկային մասնաւոր հիմնարկութիւններին թոյլ տալ գործողութիւններ կատարել գիւղացիական հողաբաժինները յետ գնելու շնորհիւ:

12. Տեղական հողագուրկ և հողասակաւ գիւղացիներին նախադաս իրաւունք տալ Անդրկովկասի սահմանների մէջ— պետական ազատ հողերի վրայ բնակութեւն: Գիւղական ազգաբնակութեան դիւրութիւն տալ՝ անտառից, դաշտաններից ու արօտատեղերից օգտուելու:

14. Հաստատել երդուեալների դատարան ընդհանուր դատարաններին ենթակայ բոլոր գործերի համար, ի բաց հռոնելով քաղաքական, կրօնական, պաշտօնավարական և մամուլի գործերը, այլև հաստատել ընտրուած հաշտարար դատաւորների ինստիտուտը: Թոյլտուութիւն՝ հաշտարար դատարանական հիմնարկութիւնների մէջ դատավարութիւնը տեղական լեզուներով կատարել: հայոց լեզուն պարտադիր դարձնել դատաւորների և դատական քննիչների համար հայաշատ տեղերում:

14. Վերականգնել հայոց եկեղեցու իրաւունքները, վերացնելով բոլոր սահմանափակումներն ու խոչնդոտները, մանաւանդ վերաբերեալ. ա) հայոց եկեղեցու գոյքերի, կուլտուրական-կրթական և բարեգործական հաստատութիւնների կառավարութեան, բ) եկեղեցական համայնքների ձեռքով հոգևոր-վարչական անձերի ընտրութեան, որպիսիք են՝ Ս. Էջմիածնի սինօդի անդամները, թեմակալ առաջնորդները, յաջորդները և այլք և գ) վերաբերեալ Ռուսաստանի և թէ Հայաստանեայց բոլոր թեմերի եկեղեցական-ազգային պարբերական ժողովներ կազմելու իրաւունքին:

15. Վերադարձնել հայոց եկեղեցուն նորա ծխական դպրոցները և գոյքերը՝ վերացնելով 1884—1903 թթ. տուած բոլոր օրէնքներն ու կարգադրութիւնները, որոնք վերաբերում են եկեղեցական-ծխական դպրոցներին և այդ դպրոցների և թէ հայոց եկեղեցիների, վանքերի ու հոգևոր դպրանոցների գոյքերին:

16. Պարտադիր հայերէն դասաւանդութիւնը սկզբնական դպրոցներում հայ ծագումով մանուկների համար, ուսաց լեզուն ընդունելով որպէս մէկը գլխաւոր առարկաներից: Կրօնի, հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան լուրջ դասատուութիւն պետական միջնակարգ դպրոցներում՝ գլխաւոր առարկաներին հաւասար հիմունքներով:

17. Հաստատել Կովկասում հայ-կաթոլիկաց թեմ ընտրուած թեմակալ առաջնորդով, որ պիտի լինի հայազգի և հայ-կաթոլիկ եպիսկոպոս:

18. Վերացում նեղիչ և բացառիկ օրէնքների ու կառավարչական կարգադրութիւնների այն թիւը, որ հայ գաղթական-

ներին վերաբերելով, որոնք ուսաց հպատակութիւն են ընդունած, տալով նրանց նաև իրաւունք այլ հպատակների հետ հաւասար հողաբաժիններ ստանալու Անդրկովկասի սահմաններում:

19. Հայերի գինուորական ծառայութիւնը խաղաղութեան ժամանակ կովկասի սահմաններում:

20. Կառավարչական եղանակով աքսորուած հայերի վերադարձումը և ընդհանուր ներումն քաղաքական և կրօնական գործերի համար բոլոր տուժած անձերին:

Մենք անկեղծ և անխախտ հաւատում ենք ազգերի ամուր համերաշխութեան իրագործմանը: Լինելով մեր տառապեալ ժողովրդի բարոյական, տնտեսական և կրօնական շահերի ջերմ պաշտպան, մենք, միևնոյն ժամանակ, ջերմ երկրպագու ենք և ընդհանուր մարդկութեան բարեկաւութեան գաղափարին: Մենք հայ ժողովրդի բարիքների պաշտպանութիւնը երբեք այն ուղղութեամբ չեն տանիլ, որ այն որևէ կէտում հակասի մեր ընդհանուր հայրենիքի-Ռուսիայի և մեր բոլոր հարևան ազգերի իսկական շահերին: Լինել հայրենասէր այն մտքով, ինչպէս մենք ենք հասկանում, կը նշանակէ լինել մարդասէր, ընկերասէր, լինել կողմնակից բուն քաղաքակրթութեան և պաշտպան բարձրագոյն իդէալների: Մենք հայրենասիրութիւնը հասկանում ենք այսպէս. սիրիւ քո մերձաւորին, եղբօրը, հօրը, մօրը, քոյրերին, աշխատիւր նրանց բարոյական, տնտեսական շահերի համար այն ուղղութեամբ, որ քո աշխատանքը, միևնոյն ժամանակ, օգուտ բերի և քո հարևաններին:

Այս տեսակէտից մենք ամենայն անկեղծութեամբ մի անգամ ընդ միշտ հրատարակել ենք և կրկնում ենք, որ եղբայրատեցութիւնը խորթ է մեզ համար: Մենք կրփափագէինք, որ այս ուղղութեամբ մտածէր և գործէր իւրաքանչիւր հայ, որ սիրում է իւր ազգը, որ ցանկանում է նրան իսկական բարիք: Հէնց այս իսկ տեսակէտից մենք ողջունում ենք հայերի համագումար ժողովի երկու շաբաթուայ ընթացքում խորապէս մտածած և խելացի մշակած այս խնդրագիրը: Մենք ուշի ուշով քննելով բոլոր կէտերը, չը գտանք մէկը, որ արտայայտելով ուսահայ ժողովրդի բուն կարիքները, գէթ մազի չափ դիպչէր մեր հարեւան ազգերի՝ վրացիների, թուրքերի կամ այլոց շահերին: Ոչ, ընդհակառակը, այն, ինչ որ արծարծուած է այդ խնդրագրի մէջ, արծարծուած է ամենայն խոհունութեամբ, ամենայն զգուշութեամբ

և այնպէս, որ մեր շահերը ձուլուած են ոչ միայն Կովկասեան բոլոր ազգերի, այլև ոռւս ժողովրդի և ամբողջ Ռուսիայի շահերի հետ:

Սակայն, դժբաղդաբար, այսպիսի տպաւորութիւն չի առել հայերի խնդրագիրը վրացիների մի մասի վրայ: Այն մասի, որ ժամանակ ժամանակ ցոյց է տալիս զարմանալի թեթեւամտութիւն նաև կասկածոտութիւն հայերի վերաբերմամբ: Այս անգամ «վերանորոգուած» Վիբերիայի» խնդրատունն է այս թեթեւամտութեան և կասկածոտութեան գործօնը: Այդ լրագիրը բարձրացրել է մեզ համար միանգամայն անհասկանալի մի աղմուկ հայերի պետիցեայի մի քանի կէտերի նկատմամբ, մասնաւորապէս այն կէտի, որ վերաբերում է ոռւսահպատակութիւն ստացած տաճկահայերին: Հայերն իրանց պետիցիայում ոռւս պետութիւնից խնդրում են, որ այդ ողորմելի, թափառաշրջիկ, խեղճ, անպաշտպան և, միևնոյն ժամանակ, վերին աստիճանի շինարար, օգտակար և աշխատամոլ տաճկահայերին տրուին հողեր, որ նրանք, լինելով Ռուսիայի հպատակ, չը լինին զրկուած հպատակների տարրական իրաւունքներից:

Ի՞նչ մի սարսափելի բան կայ այս խնդրում, ինչո՞վ է այն վտանգաւոր վրացիների կամ ուրիշ կովկասեան բնակիչների համար: Մենք գլուխ ենք կոտրում և չենք կարողանում վնասակար մի կէտ գտնել: Բայց թեթեւամտութիւնն ու կասկածոտութիւնը վտանգ են նկատում այնտեղ իսկ, ուր ոչինչ չըկայ: Եւ ահա «Վիբերիա» լրագրի ողորմելի և խղճալի քաղաքագէտները ճիգն են անում ապացուցանել իրանց ընթերցողներին, որ հայերի «պետիցիայի» վերոյիշեալ կէտն ունի ինչ որ դիմակաւորուած նպատակ վրացիների դէմ: Եւ այս խախուտ, աւազային հիմունքի վրայ «Վիբերիայի» ազգամոլները հազար ու մի լուտանք են թափում պետիցիա կազմողների վրայ, կողմնակի և ուղղակի կերպով դատապարտելով նաև բոլոր ոռւսահայերին:

Մենք կանգ չենք առնիլ «Վիբերիայի» թթու ազգամոլական, զրպարտիչ յօդուածների վրայ և ժամանակ էլ չունենք կանգ առնելու թեթեւամտութիւնը, կասկածոտութիւնը, զրպարտութիւնն արժանի չեն երկար դիմադրութեան: Մենք միայն այսքանը կասենք «Վիբերիան» շրջապատողներին և նրանց նման մտածող մեր միւս բոլոր վրացի եղբայրներին, որ նրանց սեղմած բռունցքները, փրփրած բերանները, արիւնոտ աչքերը մեզ համար ոչ համոզիչ են և ոչ երկիւղալի: Մենք ուզում ենք լինել բարեկամներ, ընկերներ, եղբայրներ, զգալ միև-

նոյն ցաւերը, հոգալ մի և նոյն մեր երկրի ընդհանուր շահերի համար միատեսակ անկեղծութեամբ և արհամարհում ենք ամեն մի սպառնալիք: Ուստի առաջարկում ենք վրաց կեղծ աղգասէրներին թագցնել բոլոր քնները իրանց գրպաններում և միանալ այն խոհեմ անկաշառ վրացի հայրենասէրներին հետ, որոնք անկեղծ կերպով ուզում են հայերի հետ համերաշխ լինել և որոնք իսկ որ հասկացել են իրանց ժողովրդի շահերը: Ե.

Բագուի նախկին քաղաքագլուխ և յայտնի ուս հրապարակախօս Ալ. Իվ. Նովիկովը ուղղել է Բագուի այժմեան նահանգապետ իշխ. Նակաշիձէին մի խիստ ոճով գրուած նամակ, որով նա իշխանին և ոստիկանապետին մեղադրում է փետրուարի 6—9-ի կոտորածների համար: Նովիկովն այդ նամակում իշխ. Նակաշիձէին անուանում է եղբայրասպան Կայէն, Յուդա և այլն: Որովհետև նամակի պատճէնները թէ Ռուսաստանում և թէ Կովկասում տարածուել են հեղինակի ցանկութեամբ տասնեակ հազարներով, պ. Նովիկովի մեղադրանքը աւելի ծանր կշիռ է ստանում իշխ. Նակաշիձէի համար: Այժմ «Бакин. Изв.» լրագիրը հաղորդում է, որ իշխան-նահանգապետը և ոստիկանապետը դիմել են դատարան գրաւոր զանգատով և մեղադրում են պ. Նովիկովին գրպարտութեան համար: Գործը պիտի քննուի Բագուի նահանգական դատարանում: Պ. Նովիկովին կը պաշտպանի մայրաքաղաքի նշանաւոր փաստաբան Կարաբէկովին, որ դատի ժամանակ կը դառ Բագու մի քանի օր առաջ գործը մանրամասն ուսումնասիրելու համար:

Այդ դատը առանձին հետաքրքրութիւն կունենայ նաև այն տեսակէտից, որ փետրուարի 6—9-ի կոտորածների վրայ կըստի լոյս և շատ նիւթ կը մտտակարարի սենատօր Կուզմինսկու քննիչ մասնաժողովին: